

INTERPRETĂRI NOI PRIVIND MIGRAȚIILE DIN SECOLELE IV-VII ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN

DE
DAN GH. TEODOR*

Abstract: *The corroboration of the news transmitted by the written historical sources from the first part of the great migrations (4th-7th centuries) with those made available by the archaeological investigations offered the possibility to correctly reinterpret some events that happened during the mentioned period of time. It is appreciated that the mound of earth named after Athanaric was not built by the Goths, but by the Romans. The funeral rite, cremation, continued to be used by the natives until the 7th century. The Huns did not settle in the Carpathian-Danube area, but dominated it by establishing two military surveillance centers, one in the north of Moldova, the other in the Muntenia Plain. The Slavs did not settle in the regions where there was a Romanic population, such as those in the north of the Lower Danube. The necropolis at Sărata Monteoru is not exclusively Slavic. There are graves there from before the penetration of the Slavs, it contains Romanesque funerary complexes and Byzantine elements. The Bulgarians entered the south of the Danube not through Dobrogea, but through Muntenia. These new interpretations better clarify the realities of the mentioned period.*

Keywords: *indigenous people; Goths; Huns; Slavs; Bulgarians; Byzantium.*

Amplele deplasări de populații care s-au produs în secolele IV-XIII, afectând spații considerabile ale continentului european, perioadă cunoscută și sub denumirea de *marile migrații ale popoarelor*, au constituit un eveniment istoric de o deosebită însemnătate. Invaziile succesive care s-au produs în Europa acestei vremi au avut consecințe multiple în toate sferele activității umane, contribuind esențial la destrămarea civilizației antichității târzii și apariția și consolidarea aceleia medievale. Transformările profunde de ordin etno-demografic, social-economic, politic, cultural și spiritual s-au produs treptat pe măsură ce valurile de migratori se diminuau sau se integrau în rândul societăților autohtone. În ansamblul desfășurării marilor migrații, acestea s-au produs în două principale etape, prima în decursul secolelor IV-VII și cea de-a doua, în secolele VIII-XIII, deosebindu-se între ele în cea ce privește ponderea consecințelor. În acest sens, o importanță cu totul aparte o are prima etapă, mai ales pentru zonele sud-estului european.

Datorită știrilor din izvoarele scrise ale vremii, destul de ambigue, fragmentare și uneori exagerate, perioada marilor migrații din Europa a fost în trecut destul de puțin cunoscută, deși o serie de lucrări științifice remarcabile din secolul XX și mai recente au adus mereu informații noi, care au clarificat importante aspecte în desfășurarea acestor deplasări masive de populații¹.

* Institutul de Arheologie, Academia Română - Filiala Iași; danteodor33@yahoo.com.

¹ LOT 1937; DIEHL, MARÇAIS 1936; MUSSET 2002; RICHÉ 1957; RICHÉ 2003.

În ultimele decenii însă, aportul investigațiilor arheologice privind acest complex eveniment istoric a fost considerabil, contribuind în bună măsură la cunoașterea evoluției societății din primul mileniu după Hristos, în general². De aceea, credem că este imperios necesară o analiză mai amplă și mai atentă a recentelor informații acumulate, care să ofere posibilități sporite în formularea unor noi puncte de vedere mai corecte și mai aproape de realitățile vremilor trecute.

În prezentul studiu vom încerca să aducem în discuție câteva aspecte din perioada migrațiilor desfășurate în secolele IV-VII și să prezentăm unele puncte de vedere noi, care să ofere mai bune explicații. Un prim aspect se referă la perioada de început a acestui eveniment și anume la deplasarea goților în spațiul de la nordul Dunării de Jos și urmările acestei migrații.

Începând de pe la mijlocul secolului al III-lea în spațiul carpato-dunărean se infiltrază grupuri de goți (vizigoți), probabil sub presiunea hunilor care se îndreptau din nordul Caucazului spre stepele aflate în zonele septentrionale ale Mării Negre. Împreună cu sarmații și cu dacii liberi (carpii), goții vor ataca regiunile provinciei romane Dacia producând numeroase distruger³. Puțin mai târziu, amenințați direct de huni, goții vor pătrunde în regiunile de la est și sud de Carpați, precum și în unele zone din Transilvania, stabilindu-se aici pentru o anumită perioadă de timp în acest areal.

În legătură cu deplasarea goților în teritoriile de la est de Carpați, istoricul roman Amianus Marcellinus relatează că, pentru a se apăra de huni, goții au construit, sub conducerea regelui lor Athanaric, un mare val de pământ⁴. Acest val a fost identificat cu marea construcție de pământ situată în Moldova între râurile Siret și Prut, cu prelungiri până la Nistru⁵. Acest val de pământ se păstrează și astăzi destul de bine pe multe din porțiunile traseului său. În realitate, goții nu au avut nici posibilitatea și nici timpul necesar pentru a ridica în scurt timp un asemenea val. El a fost construit anterior de legiunile romane, împreună cu alte fortificații de acest fel, pentru a proteja posesiunile romane ale Moesiei de la nordul Dunării de Jos⁶. În secolul al IV-lea goții au folosit astfel valul întâlnit în drumul lor ca fortificație utilă, reparând doar întăriturile de pe coama sa care se năruiseră cu timpul.

După stabilirea lor la nodul Dunării de Jos, goții au intrat în contact cu daco-romanii, cu care au coabitat un timp, fără a se înregistra conflicte între cele două etnii. În perioada acestei strânse coabitări pe teritoriul României s-a cristalizat varianta *Sântana de Mureș* a civilizației *Cernijachov*⁷.

Cercetările arheologice întreprinse în obiectivele aparținând acestei culturi arată că, în ansamblu, la constituirea ei au participat elementele culturale de tradiție carpică, gotică și romană. Elementele de sorginte daco-romană ar putea să fie mai bine elucidate în special în cadrul necropolelor birituale din această vreme. În acest sens, cercetările arheologice au arătat că, spre deosebire de mormintele de inhumație, care aparțin în marea lor majoritate goților și au un bogat inventar, cele de incinerare sunt mult mai modeste. Urnele cu resturi incinerate sunt lucrate în general din pastă grosieră, zgrunțuroasă sau cu mâna, vădind astfel diferențieri rituale care ar putea aparține mai curând populației autohtone (daco-romane) supusă goților. Este cunoscut că

² HAMPPEL 1905; SEDOV 1982; SPINEI 1999; TEODOR 2003.

³ BICHIR 1976: 115-126; IONIȚĂ 2001a: 663-678.

⁴ Amianus Marcellinus, *Istorie romană*, XXXI, 1-3, in: FHDR 1970: 129-135.

⁵ VULPE 1974: 267-276; VULPE 1957.

⁶ PETOLESCU 1989: 178-189; TEODOR 2008: 191-198.

⁷ IONIȚĂ 1966: 189-259; IONIȚĂ 2001: 617-638.

incinerarea în această vreme, cum s-a dovedit arheologic, era utilizată frecvent în toate regiunile de la nordul Dunării de către geto-daci⁸.

Din cauza presiunii exercitate de huni, goții se vor retrage în marea lor majoritate, cu acordul imperiului, la sudul Dunării, spațiul de la nordul fluviului intrând sub dominația militară a hunilor. O parte din ostrogoți și din vizigoți se vor supune noilor veniți, fiind utilizați de aceștia în cadrul acțiunilor lor politice și militare⁹. Pentru a supraveghea regiunile de la est și sud de Carpați, hunii vor crea două centre militare sprijinindu-se pe resturile de goți supuși. În jumătatea de nord a Moldovei existența acestui centru este atestată de cunoscutul mormânt al unui șef militar hun de la Concești-Botoșani¹⁰, precum și de o serie de descoperiri specifice ostrogoților¹¹. În zonele de la sud de Carpați, un alt centru a fost documentat de unele vestigii aparținând germanilor (vizigoți) descoperite în Muntenia¹², dar și de episodul luptei dintre șeful hun Uldis și gotul Gainas, refugiat din imperiu¹³, luptă care a avut loc la nordul Dunării, probabil undeva în aceeași regiune. În Transilvania urme certe ale prezenței hunilor nu sunt sigur atestate. Crescători de animale, hunii vor procura sarea necesară din această regiune, utilizând în acest scop populația locală supusă.

După destrămarea confederației hunice ca urmare a luptei de la Nedao din anul 454, spațiul carpato-dunărean va cunoaște o perioadă de relativă liniște politică, vreme când nu se vor mai înregistra noi pătrunderi importante de migratori.

Această liniște este însă tulburată de noi invazii desfășurate pe un front mult mai larg și antrenând un număr relativ mare de invadatori, în care rolul principal îl vor avea slavii¹⁴. Cauzele care au determinat deplasarea masivă a slavilor nu sunt ușor de precizat. Presiunea unor populații din vecinătate sau poate mai curând instaurarea unei perioade de răcire accentuată a climei ar fi putut determina ca o bună parte din populația slavă, concentrată îndeosebi în zonele podișului Valdai și bazinele hidrografice ale Niprului Superior, Mlaștinile Pripetului și Bugul de vest, să se deplaseze către apusul și sud-vestul Europei¹⁵.

Începutul acestor deplasări s-a produs probabil către sfârșitul secolului al V-lea, vreme când și în alte zone ale continentului european se face simțită o răcire accentuată a climei¹⁶. Această deteriorare climatologică este dovedită de apariția marilor cuptoare construite din pietre de râu și gresii locale și de înmulțirea locuințelor de tip bordei mai adânci, care înlocuiesc în așezări vetrele plane și locuințele de suprafață sau mai puțin adâncite, utilizate frecvent în perioadele anterioare.

Marea migrație a slavilor, care s-a desfășurat timp de mai multe secole, nu s-a manifestat peste tot cu aceeași intensitate. În general, deplasarea unei populații sedentare, cum erau slavii, se producea destul de lent. Dificultățile generate de transportul bunurilor, procurarea hranei necesare, întâmpinarea unor perioade cu climă nefavorabilă (ploi, geruri, ninsori, inundații), greutățile cu care se confruntau la traversarea marilor fluvii, au avut ca rezultat o reducere constantă a numărului acelor care se deplasau. De aceea, este de neînțeles cum această populație a putut "slaviza" regiuni

⁸ PROTASE 1971.

⁹ NESTOR 1970: 99.

¹⁰ ODOBESCU 1908: 118-132, 160-167; BLOȘIU 1975: 59-79.

¹¹ TEODOR 2015: 217, cu bibliografia.

¹² HARHOIU 1990: 171-178.

¹³ Zosimos, *Istorie contemporană*, V, 21-22, in: FHDR, II, 1970: 317.

¹⁴ MUSSET 2002, vol. II: 18-22; TEODOR 2001: 725-738.

¹⁵ TEODOR 1984: 71.

¹⁶ LE ROI LADURIE 1967: 23-26, 180-181.

întinse din centrul și sud-estul Europei. Nu credem că numărul slavilor care pătrundeau în unele teritorii (cu excepția aceluia de la sud de Dunăre) era considerabil încât să poată schimba radical elementele etno-lingvistice din zonele afectate. Așa cum s-a mai afirmat¹⁷, în deplasarea lor, slavii nu s-au stabilit decât în regiunile care erau lipsite de populație sau unde aceasta era foarte rară¹⁸.

Migrațiile slave îndreptate înspre sud s-au oprit pentru un timp la granița dintre câmpie și silvo-stepă de la nordul Mării Negre, zonă locuită de nomazi și semi-nomazi, îndeosebi de alani (anți) și kutriguri. Aceștia din urmă, spre deosebire de slavi, care rămăseseră departe de civilizația romană, intraseră deja în contact cu lumea goto-bizantină din zonele septentrionale ale mării. Opriți în deplasarea lor către sud de către triburile nomade amintite, slavii s-au îndreptat către vest și sud-vest, traversând bazinele hidrografice ale râurilor Nistru, Prut și Siret, unde au intrat în contact cu populația romană și cu triburile anților. Contactele slavilor (sklavinilor) cu anții sunt dovedite de descoperirile arheologice din unele așezări ale Ucrainei de sud, unde vestigii specifice slavilor arhaici de tip *Jitomir-Korčak*¹⁹ sunt atestate împreună cu cele de tip *Penkovka*²⁰, aparținând anților.

În a doua jumătate a secolului al VI-lea, mai ales, sklavinii și anții în alianță cu avarii, vor ataca în repetate rânduri regiunile de la sud de Dunăre devastându-le²¹. În vest, sklavinii au pătruns în număr relativ mare în regiunile Poloniei, probabil mai slab populate de venezi, unde s-au stabilit în cea mai mare parte. În legătură cu acestea, trebuie arătat că afirmațiile istoricului Jordanes²², potrivit căruia la vremea lui (pe la jumătatea secolului al VI-lea), existau trei mari ramuri ale slavilor, venezii, sklavinii și anții, sunt eronate după părerea noastră. Cele trei populații amintite constituiau în realitate etnii deosebite.

În regiunile unde exista populație romană, mai mult sau mai puțin densă, cum erau provinciile romane Pannonia, Noricum sau Dacia, slavii nu au putut întemeia așezări stabile, de mai lungă durată și nu au avut posibilitatea de a le "slaviza".

În deplasarea lor către centrul și sud-estul Europei, slavii au ocolit zonele montane ale Carpaților Orientali și de Sud, fiind obligați să se infiltreze doar în mod excepțional prin trecătorile montane mai accesibile, cum au fost cele din zona Maramureșului. În secolele V-VII Munții Carpați, în general, au constituit o linie de demarcație între ținuturile gepizilor, instalați în Transilvania, și populația din regiunile de la est și sud de zonele montane. Cu toate acestea, prezența unor elemente culturale germanice târzii sunt atestate, de exemplu, în mai multe locuri din Moldova²³. Zona Carpaților Orientali și de Sud nu a fost preferată ca locuire în general nici de populația autohtonă, deoarece așa cum s-a mai opinat²⁴, munții nu ofereau condițiile necesare de trai pentru comunitățile populației sedentare. Pentru a evita confruntările cu invadatorii autohtoni din zonele de dealuri și podișuri, au preferat retragerea în pădurile seculare din regiunile de podișuri, care le asigurau o destul de bună apărare și unde puteau să-și exercite mai bine îndeletnicirile agricole și meșteșugărești²⁵.

¹⁷ TEODOR 2018: 54.

¹⁸ MUSSET, II, 2002: 72-73.

¹⁹ PETROV 1962: 3-14; RUSSANOVA 1973: 8-79.

²⁰ PRICHODNIUK 1998: vezi și bibliografia.

²¹ TEODOR 2001: 725-737.

²² Jordanes, *Getica*, XXIII, 119, in: FHDR, II, 1970: 427.

²³ TEODOR 2015: 218-220.

²⁴ TEODOR 2018: 32.

²⁵ GIURESCU 1980: 346-350.

În general, în literatura de specialitate despre slavi, de foarte multe ori s-a exagerat nejustificat rolul acestora în regiunile pe care le-au invadat²⁶. De asemenea, în mod eronat, unii arheologi au considerat că ceramica lucrată cu mâna din așezările și necropolele din secolele VI-VII ar aparține în exclusivitate slavilor. S-a arătat că astfel de concluzii nu-și găsesc confirmarea de vreme ce producerea ceramicii de acest fel a fost documentată și în regiuni pe care slavii nu le-au invadat²⁷. În ansamblul descoperirilor de ceramică lucrată cu mâna din regiunea Dunării de Jos multe tipuri de vase produse în această tehnică nu aparțin slavilor, ci populației autohtone sau altor etnii²⁸. Utilizată de comunități umane diferite, olăria lucrată cu mâna a fost documentată în toate perioadele primului mileniu d.Hr. și chiar în evul mediu. De aceea, nu este de mirare că unii arheologi au considerat în mod eronat că slavii sunt creatorii culturii *Cernjachov*²⁹.

În spațiul carpato-dunărean slavii s-au infiltrat dinspre arealul de la nord de Bucovina străbătând bazinele hidrografice ale Nistrului, Prutului și Siretului, de unde au intrat în alianță cu anții și avarii, atacând împreună, mai ales din a doua jumătate a secolului al VI-lea, regiunile de la sud de Dunăre ale Imperiului bizantin³⁰. Înaintarea lentă a mării mase de slavi neimplicați în atacurile contra Bizanțului (femei, copii, bătrâni) și a bunurilor lor le-au îngăduit să intre în contact temporar cu populația romanică, locală, fiind influențați în multe domenii de către aceștia. Într-un studiu anterior³¹, am afirmat, cu unele îndoieli, că necropola de la Sărata Monteoru este slavă, presupunând că ea s-ar fi constituit ca urmare a existenței unei „sklavinii”, formată în zona de curbură a Carpaților (unde de altfel nu sunt documentate prea multe descoperiri slave!). Aceste structuri administrative s-au constituit doar la sudul Dunării, fiind influențate acolo de comunitățile sătești bizantine. Reanalizând iar structura necropolei menționate, bazat pe tipul de înmormântare și inventarul descoperit în unele complexe funerare, am considerat că o atare concluzie nu mai poate fi susținută. În acest sens trebuie arătat că cele mai multe morminte sunt constituite dintr-o simplă groapă de mici dimensiuni, cu adâncime redusă, fără inventar și cu puține oase³², situație care nu oferă, prin comparație cu alte necropole presupuse slave, indicii temeinice pentru o atribuire a necropolei acestei populații. În plus, două fibule datând din secolul al V-lea și eventual de la începutul celui următor, precum și o cataramă din aceeași vreme³³ arată că necropola a început să se constituie înainte de invazia slavilor. Câteva urne lucrate la roata înceată (de tip *Ipotești-Cândești*)³⁴, mai multe fibule miniaturale romano-bizantine, o cataramă și doi cercei fragmentari specifici

²⁶ RAFALOVIČ 1972; TIMOŠCIUK 1976, SEDOV 1982; ANDRONIC 2014.

²⁷ HOLMQWIST, ARRHENIUS, LUNDSTRÖM 1961: 185, Pl. 60-61; VÖLK 1968: 204; HÜBENER 1969: 135-165; Pl. 175, 177, 179; MYRES, II, 1977: 130, 154-156; Fig. 1, 5, 17-18, 26, 62, 65; LAING 1975: 278, Fig. 93.4-5; VIGIL-ESCALERA GUIRADO 2000: 223-224, 239-241; Fig. 22.6762/7,5182/1; VIGIL-ESCALERA GUIRADO 2003, VIGIL-ESCALERA GUIRADO 2003: 371-387; CURTA 2016: 149-246.

²⁸ JANKOVIĆ 1974: 89-112; POPOVIĆ 1975: 481-482, Fig. 6.1-4; KONDIĆ, POPOVIĆ 1977: 382; PETRE 1980: 193-213; MADGEARU 1997: 32-34.

²⁹ BARAN 1981; BARAN 1988.

³⁰ TEODOR 2001: 725-729.

³¹ TEODOR 1994: 234.

³² NESTOR 1957: 281-295.

³³ FIEDLER 1992: 82-84, Fig. 11.5; 12.3,7.

³⁴ NESTOR 1957: 292.

civilizației din Imperiul Bizantin și un filacteriu creștin(?)³⁵, la care se adaugă unele urne de un tip neslav, arată că cel puțin o parte importantă din necropolă aparține în realitate populației autohtone.

După opinia noastră, incinerarea a continuat să fie utilizată de populația autohtonă creștină cel puțin până în pragul secolelor VIII-IX, în pofida dogmelor noii religii care recomanda inhumarea. De altfel, din cercetările arheologice întreprinse până acum, se cunosc foarte puține necropole de inhumare din perioada secolelor V-VII, care ar putea fi puse pe seama autohtonilor din regiunile de la est și sud de Carpați. Doar în Transilvania au fost documentate și cercetate sistematic unele necropole care conțin și complexe funerare autohtone, ca de exemplu cele de la Alba Iulia, Bratei sau Morești³⁶.

Pe la mijlocul secolului al VI-lea, un nou grup de migratori, avarii, se deplasează spre vest din stepele de la nordul Mării Negre în unele regiuni din sud-estul Europei, ocupând Câmpia Tisei și o parte din Pannonia³⁷. Supunându-i pe sklavini și anți, avarii vor ataca împreună cu aceștia regiunile de la sud de Dunăre ale Bizanțului. Dominația lor asupra spațiului carpato-dunărean s-a făcut simțită mai ales în Transilvania, unde prin intermediul populației locale au exploatat extragerea sării necesară turmelor lor de animale. În restul spațiului carpato-dunărean urme ale prezenței avarilor nu au fost documentate, cu excepția mormântului de militar descoperit la Târgșor-Prahova³⁸. Existența acestui mormânt ar putea fi pusă în legătură cu prezența unui detașament militar avar care supraveghea extragerea sării din ocna de la Slănic-Prahova aflată în zona menționată.

Sub presiunea cazarilor, spre sfârșitul secolului al VII-lea, se desprinde din fosta uniune tribală numită Bulgaria Mare un grup de bulgari condus de caganul Asparuh, îndreptându-se spre Dunăre pentru a pătrunde în teritoriile imperiului³⁹. Stabiliți temporar în stepa Buceagului de la nordul Gurilor Dunării și după luptele purtate în zonă cu bizantinii, cu rezultate incerte, bulgarii se vor îndrepta apoi spre Dunăre străbătând Câmpia Munteniei, de unde vor trece fluviul probabil prin vadul de la Călărași⁴⁰. Intrarea lor la sud de Dunăre nu s-a făcut prin Dobrogea, așa cum s-a presupus⁴¹, pentru că flota imperiului de pe fluviu, resturile armatei bizantine rămase după luptele purtate și existența orașelor-cetate de pe litoralul vestic al mării ar fi putut lesne împedica pătrunderea acestor noi invadatori. Drumul bulgarilor către Dunăre s-a făcut destul de repede, astfel că nu au lăsat prea multe urme ale trecerii lor. Câteva piese vestimentare și de podobă caracteristice culturii lor materiale au fost descoperite în zona Buceagului⁴² și alte două undeva în Câmpia Dunării⁴³.

Cu sfârșitul secolului al VII-lea se încheie prima fază a marilor migrații, care au afectat Europa, dar mai ales regiunile ei de sud-est, invazii care au determinat în general profunde transformări social-economice, politice, culturale și spirituale, menite să contureze și să stabilească elementele esențiale ale evului mediu. În acest larg context al perioadei menționate s-a petrecut

³⁵ TEODOR 1988: 225; TEODOR 1992: 125-130, Fig. 3.2-4; 6.6,11-2; 7.2,6; TEODOR 1991: 117-138, Fig. 5.2,10; TEODOR 1995: TEODOR 1995: 187-206, Fig. 2.5-6.

³⁶ BĂRZU 1973; HOREDȚ 1979: 154-205 și ilustrația; ZAHARIA 1977.

³⁷ STANCIU 2001: 718.

³⁸ DIACONU, DIACONU 1962: 165-171.

³⁹ TEODOR 1995a: 325-326.

⁴⁰ TEODOR 1995a: 327.

⁴¹ BARNEA 1968: 441-442.

⁴² TEODOR 1999: 78 și ilustrația.

⁴³ TEODOR 1993: Fig. 1-2.

destrămarea civilizației antice și a unității romanității, s-au stabilit în unele regiuni noi grupuri umane care, în cadrul unui larg proces de asimilare etno-lingvistică și culturală desfășurat sub influența benefică a civilizației romane târzii și bizantine, au constituit baza apariției unor noi state, în cadrul cărora s-a răspândit și s-a adoptat definitiv creștinismul.

Studierea anumitor aspecte, mai puțin elucidate, din desfășurarea marilor migrații europene și formularea unor noi puncte de vedere pe baza unor atente interpretări, facilitează o mai bună înțelegere a acestui eveniment istoric important în general, dar și îndeosebi pentru evoluția societății din sud-estul continentului și, implicit pentru aceea a spațiului carpato-dunărean.

BIBLIOGRAFIE

- Amianus Marcellinus, *Istorie romană*, XXXI, 1-3, in: *Fontes Historiae Daco-Romanae, Izvoarele istoriei României*, vol. II, *De la anul 300 până la anul 1000*, publicate de H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hincu, Vl. Iliescu și V. C. Popescu, Ed. Ed. Academiei R.S.R., București 1970, 129-135.
- Jordanes, *Getica*, XXIII, 119, in: *Fontes Historiae Daco-Romanae, Izvoarele istoriei României*, vol. II, *De la anul 300 până la anul 1000*, publicate de H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hincu, Vl. Iliescu și V. C. Popescu, Ed. Ed. Academiei R.S.R., București 1970, 406-431.
- Zosimos, *Istorie contemporană*, V, 21-22, in: *Fontes Historiae Daco-Romanae, Izvoarele istoriei României*, vol. II, *De la anul 300 până la anul 1000*, publicate de H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hincu, Vl. Iliescu și V. C. Popescu, Ed. Ed. Academiei R.S.R., București 1970, 300-317.
- ANDRONIC 2014 Andronic, M., *Istoria Bucovinei în epoca marilor migrații și până la încheierea formării Moldovei medievale*, în seria „Pagini din istoria și cultura Bucovinei”, Societatea Culturală Ștefan cel Mare – Bucovina, Suceava.
- BARAN 1988 Baran, V. D., *Pražkaja kul'tura*, Kiev.
- BARAN 1981 Baran, V. D., *Cernjchivska kul'tura*, Kiev.
- BARNEA 1968 Barnea, I., *Prăbușirea stăpânirii romane în Dobrogea*, in: Vulpe, R., Barnea, I., *Din istoria Dobrogei*, vol. II, *Romanii la Dunărea de Jos*, în seria „Bibliotheca Historica Romaniae” IV, Ed. Academiei R.S.R., București, 439-445.
- BÂRZU 1973 Bârză, L., *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV-V. Cimitirul nr.1 de la Bratei*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- BICHIR 1976 Bichir, Gh., *Pătrunderea sarmaților la Dunărea de Jos și relațiile lor cu geto dacii*, in: Muzeul Național, 3, 115-126.
- BLOȘIU 1975 Bloșiu, C., *Noi observații și ipoteze asupra mormântului de la Concești*, in: Cercetări Istorice, V, Iași, 59-79.
- CURTA 2016 Curta, Fl., *Observații asupra tipsiilor de lut din secolele VI-VII p.Ch.*, in: *Arheologia Mileniului I*, vol. V, Ploiești, 149-246.
- DIACONU, DIACONU 1962 Diaconu, Gh., Diaconu, P., *Un mormânt de călăreț din secolul VII descoperit la Târgșor*, in: SCIV, 13, 1, 165-171.

- DIEHL, MARÇAIS 1936 Diehl, Ch., Marçais, G., *Histoire de Moyen Age. Le monde orientale de 395 à 1081*, in series *Histoire Générale*, publ. sous la direction de G. Glotz, vol. III, *Histoire de Moyen Âge*, les Presses Universitaires de France, Paris.
- FIEDLER 1992 Fiedler, U., *Studien zu Gräberfeldern es 6. Bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, vol. I., R. Habelt Verlag, Bonn.
- GIURESCU 1980 Giurescu, C. C., *Români în mileniul marilor migrații, considerații asupra unor aspecte*, in: *Discursuri de recepție în Academia Română*, București, 346-350.
- HAMPEL 1905 Hampel, J., *Alterthùmes des frühen Mittelalters in Ungarn*, vol. II-III, Verlag F. Vieweg und Sohn, Braunschweig.
- HARHOIU 1990 Harhoiu, R., *Cronologische fragen der Völkerwanderungszeit in Rumänien*, in: *Dacia*, N.S., XXXIV, 171-178.
- HOLMQWIST, ARRHENIUS, LUNDSTRÖM 1961 Holmqvist, W., Arrhenius, B., Lundström, A., *Excavation at Helgö*, vol. I, *Report for 1954-1956*, Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
- HORED T 1979 Horedt, K., *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Habelt Verlag, Bonn.
- HÜBENER 1969 Hübener, W., *Absatzgebiete frühgeschichtlicher Töpfereien in der Zone nördlich der Alpen*, Habelt Verlag, Bonn.
- IONIȚĂ 2001 Ioniță, I., *Populația locală în secolul al IV-lea în regiunile extracarpătice*, in: *Istoria Românilor*, vol. II, *Daco-romani, romani, alogeni*, coord. D. Protase și Alex. Suceveanu, Ed. Enciclopedică, București, 617-638.
- IONIȚĂ 2001a Ioniță, I., *Goții*, in: *Istoria Românilor*, vol. II, *Daco-romani, romani, alogeni*, coord. D. Protase și Alex. Suceveanu, Ed. Enciclopedică, București, 663-678.
- IONIȚĂ 1966 Ioniță, I., *Contribuții cu privire la civilizația Sântana de Mureș-Cernyachov*, in: *ArhMold*, IV, 189-259.
- JANKOVIĆ 1974 Janković, D., *Srednjovekovna grnčarija donjeg srpskog Podunavlja*, in: *Balcanoslavica*, 3, 89-112.
- KONDIĆ, POPOVIĆ 1977 Kondić, V., Popović, V., *Caričin Grad*, Belgrad.
- LAING 1975 Laing, L., *The archaeology of late Celtic Britain and Ireland, c. 400-1200 AD*, Methuen & Co. Publishing House, London.
- LE ROI LADURIE 1967 Le Roy Ladurie, E., *Histoire du climat depuis l'année mille*, Éd. Flammarion, Paris.
- LOT 1937 Lot, F., *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe. Introduction a l'intelligence des derniers traités de paix*, vol I-II, Éd. Payot, Paris.
- MADGEARU 1997 Madgearu, Al., *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, Ed. Universității din București, București.
- MUSSET 2002 Musset, L., *Invaziile*, vol I-II, Ed. Corint, București.
- MYRES 1977 Myres, J. N. L., *A Corpus of Anglo-Saxon Pottery of the Pagan Period*, vol. I-II, Cambridge University Press, Cambridge.
- NESTOR 1970 Nestor, I., *Dacia sub dominația hunilor și gepizilor*, in: *Istoria poporului român*, red. A. Oțetea, Ed. Științifică, București, 99.

- NESTOR 1957 Nestor, I., *La nécropole slave ancienne de Sărata Monteoru*, in: *Dacia*, N.S., I, 281-295.
- ODOBESCU 1908 Odobescu, Al. I., *Rămășițe antice în județul Dorohoi*, in: Al. Odobescu, *Opere complete*, vol. III, „Minerva”, Institutul de Arte Grafice și Editură București, 118-132, 160-167.
- PETOLESCU 1989 Petolescu, C., *Moesia inferior și ținuturile extracarpătice*, in: *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 178-189.
- PETRE 1980 Petre, A., *Contribuția culturii romano-bizantine în sec.VI-VII e.n. la geneza culturii feudale timpurii din spațiul balcano-ponto-danubian*, in: Condurachi, E., Berciu, D., Preda, C. (coord.), *2050 de ani de la făurirea de către Burebista a primului stat independent și centralizat al geto-dacilor*, Universitatea din București, Facultatea de Istorie-Filozofie, București, 193-213.
- PETROV 1962 Petrov, V. P., *Rannoslavjanski pamj'tki Korčaskogo tipa*, in: *Arkheologija*, XIV, Kiev, 3-14.
- POPOVIĆ 1975 Popović, Vl., *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum bizantin*, in: *Mélanges de l'Ecole Française de Rome*, 87, 1, 445-504.
- PRICHODNIUK 1998 Prichodniuk, O. M., *Penkovskaya cul'tura*, Voronej.
- PROTASE 1971 Protase, D., *Riturile funerare la daci și daco-romani*, în seria „Biblioteca de arheologie” 16, Ed. Academiei R.S.R., București.
- RAFALOVIČ 1972 Rafalovič, I. A., *Slovjani VI-IX v Moldavia*, Kishinev.
- RICHÉ 2003 Riché, P., *Europa barbară din 476 până în 774*, Ed. Corint, București.
- RICHÉ 1957 Riché, P., *Les invasions barbares*, in col. „Que sais-je?”, Presses Universitaires, Paris.
- RUSSANOVA 1973 Russanova, I. P., *Slavjanskije drevnosti VI-IX vv meždu Dnprom i Zapadnym Bugom*, Moskva.
- SEDOV 1982 Sedov, V. V., *Vostočnyeslav'yani VI-XIII vv*, Moskva.
- SPINEI 1999 Spinei, V., *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Ed. Institutul European, Iași.
- STANCIU 2001 Stanciu, I., *Populațiile migratoare pe teritoriul Daciei. Avarii timpurii*, in: *Istoria Românilor*, vol. II, *Daco-romani, romani, alogeni*, coord. D. Protase și Alex. Suceveanu, Ed. Enciclopedică, București, 717-725.
- TEODOR 2018 Teodor, D. Gh., *Contribuții arheologice la problema etnogenezei românești*, Casa editorială Demiurg, Iași.
- TEODOR 2015 Teodor, D. Gh., *Vestigii germanice din secolele V-VII d.Hr. în regiunile est-carpătice*, in: *Acta Musei Tutovenssis*, XI (2014), 216-229.
- TEODOR 2008 Teodor, D. Gh., *Scythia Minor și regiunile de la est și sud de Carpați în prima jumătate a mileniului I d.Hr. (câteva considerații)*, in: *Mousaios*, XIII, 191-198.
- TEODOR 2003 Teodor, D. Gh., *Spațiul carpato-dunăreano-pontic în mileniul marilor migrații*, Ed. Alpha, Buzău.
- TEODOR 2001 Teodor, D. Gh., *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII*, in: *Istoria Românilor*, vol. II, *Daco-romani, romani, alogeni*, coord. D. Protase și Alex. Suceveanu, Ed. Enciclopedică, București, 725-738.

- TEODOR 1999 Teodor, D. Gh., *Elemente nomade din secolele VI-VIII d. Hr. în regiunile de la est și sud de Carpați*, in: Mousaios, V, 71-90.
- TEODOR 1995 Teodor, D. Gh., *Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI-VIII d.Hr. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, in: ArhMold, XVIII, 187-206.
- TEODOR 1995a Teodor, D. Gh., *Bulgarii*, in: Petrescu-Dîmbovița, M. (coord.), *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 325-327.
- TEODOR 1994 Teodor, D. Gh., *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII d.H.*, in: ArhMold, XVII, 223-251.
- TEODOR 1993 Teodor, D. Gh., *Precizări cronologice și culturale privind două piese feudale timpurii din Câmpia Munteniei*, in: ArhMold, XVI, 285-287.
- TEODOR 1992 Teodor, D. Gh., *Fibulele „digitate” din secolele VI-VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, in: ArhMold, XV, 119-152.
- TEODOR 1991 Teodor, D. Gh., *Piese vestimentare din secolele VI-VIII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, A. *Catarame cu placă fixă*, in: ArhMold, XIV, 117-138.
- TEODOR 1988 Teodor, D. Gh., *Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V-VII e.n. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, in: ArhMold, XII, 197-233.
- TEODOR 1984 Teodor, D. Gh., *Origines et voies de pénétration des Slaves au sud du Bas-Danube (VI-VIII siècles)*, in: *Villes et peuplement dans l'Illyricum Protobizantin, Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, École Française de Rome, Roma, 63-84.
- TIMOȘCIUK 1976 Timoșciuk, B. O., *Slavjani Pivičnoj Bukovini V-XI vv*, Kiev.
- VIGIL-ESCALERA GUIRADO 2003 Vigil-Escalera Guirado, A., *Ceramicas tardoromanas y altomedievales de Madrid*, in: *Anejos de Archivo Espaniol de Arqueologia*, XXVII, 371-387.
- VIGIL-ESCALERA GUIRADO 2000 Vigil-Escalera Guirado, A., *Cabañas de época visigoda: evidencias arqueológicas del Sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión*, in: *Archivo Espaniol de Arqueologia*, 73, 223-252.
- VÖLK 1968 Völk, W., *Fundchronik für die Jahre 1961 und 1964*, in: *Bayerische Vorgeschichtblätter*, 33, 204.
- VULPE 1974 Vulpe, R., *Les valla de la Valachieet de la Bass Moldavie du Boudjak*, in: Pippidi, D. M. (Éd.), *Actes du IX-eme Congrès International d'Etudes sur les frontières romanes*, Mamaia, 6-12 Septembre 1972, Ed. Academiei R.S.R. - Böhlau Verlag, Bucuresti-Köln, 267-276.
- VULPE 1957 Vulpe, R., *Vallum de la Moldavie Inferieure et le “mur” d'Atharic*, Mouton & Co., Hague.
- ZAHARIA 1977 Zaharia, Eug., *Populația românească din Transilvania în secolele VI-VIII (cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, Ed. Academiei R.S.R., București.